

О.О. Чувпило

ДЖАВАХАРЛАЛ НЕРУ

ПРО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ У РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ

Джавахарлал Неру (1889–1964) – видатний політичний діяч і мислитель ХХ століття, перший прем'єр-міністр незалежної Індії, автор концепцій побудови “суспільства соціалістичного зразка” та “держави благополуччя”. Вивчення еволюції його поглядів на СРСР і “радянську модель соціалізму”, активним прихильником якої він був упродовж багатьох років, не зумівши відразу розпізнати її справжню суть, дозволяє не тільки з'ясувати причини й значення встановлення тоталітарного режиму на одній шостій частині земної кулі, а й краще розібратися у складних явищах сучасного світу, що швидко розвивається і змінюється буквально на очах.

Між тим у численних дослідженнях найрізноманітнішого характеру й спрямованості, присвячених аналізу життя, діяльності та світогляду Дж. Неру [див.: Вафа 1975; Вафа, Литман 1987; Володин, Шаститко 1990; Горев, Зимянин 1988; Джавахарлал Неру... 1989; Ленько 2001; Литман 1985, 313–332; Мартышин 1981; Мировоззрение... 1973; Чувпило 2007а, 203–208; 2007б, 179–181; A Study... 1960; Bakshi 1985; Brecher 1959; Brown 2003; Das 1961; Edwardes 1971; Frank 1956; Gopal 1976–1984; Karunakaran 1979; Lamb 1967; Malaviya 1964; Moraes 1956; Mukerjee 1964; Nanda 1962; Pradhan 1974; Seton 1967; Sharma 1955; Singh 1977; Zachariah 2004], еволюція його поглядів на “радянський експеримент” ще не знайшла достатнього висвітлення. Значна частина авторів, особливо радянських, ігнорувала те, що під впливом міжнародних подій і розуміння природи сталінізму уявлення Дж. Неру про “досягнення соціалістичного будівництва” в СРСР зазнали істотних змін. При цьому проводилася думка, ніби його ставлення до перетворень, що здійснювалися у Радянському Союзі, завжди

було однозначно позитивним і не зазнавало будь-яких радикальних змін.

У цій статті висувається завдання дещо заповнити цю прогалину і показати ті чинники, під впливом яких погляди Дж. Неру на практичне значення досвіду соціально-економічних і політичних перетворень, що проводилися КПРС, для Індії та інших країн, які звільнилися від колоніалізму і стали на шлях самостійного розвитку, поступово змінилися.

Серед найважливіших джерел слід виділити виступи, спогади й праці Дж. Неру [Неру 1955а; 1955б; 1981; Nehru 1936; 1949; 1950; 1954; 1964; 1965; 1967–1968; 1972–1982], документи з історії індійського національно-визвольного руху [Indian's Struggle... 1965], матеріали Індійського національного конгресу (ІНК) [Congress Bulletin 1964; Congress Presidential... 1934; Constitution... 1957; Indian National Congress... 1954], періодичні видання [Правда; The Manchester Post; The Monitor].

Еволюція політичних поглядів Дж. Неру, як справедливо відзначив О.В. Мартишин, не була безперервним підйомом, у ній були свої спуски, повороти та відступи назад, зумовлені швидкою зміною політичної ситуації та політичною боротьбою [Мартишин 1981, 64–65]. Тому дуже важко виділити якісь конкретні етапи в їхньому формуванні та розвитку. Все ж, аналізуючи життєвий шлях Дж. Неру та його ідейно-політичну спадщину, досить умовно можна виділити два етапи формування його поглядів на “радянську модель соціалізму” і все, що пов'язане з нею.

Перший етап відноситься до 20-х – першої половини 30-х років ХХ ст. Характерною його рисою була надмірна ідеалізація Жовтневої революції та усього, що відбувалося у Радянській Росії та СРСР, а також сильне захоплення Дж. Неру со-

ціалістичними ідеями в їхній різній інтерпретації, починаючи від фабіанства і кінчаючи марксизмом. У цей час переважало некритичне ставлення до внутрішньої та зовнішньої політики молодого радянської держави та її керівників. Пояснюється це в значній мірі не тільки відсутністю достатньої й надійної інформації про події в СРСР, а й визнанням з боку Дж. Неру права більшовиків на помилки, прикрі недоліки і навіть відхилення від первісних задумів, оскільки вони неминучі в ході розпочатих ними грандіозних перетворень, які у разі успіху могли мати величезне значення для всього світу, у тому числі й для Індії. Тому Дж. Неру, котрий виявляв великий інтерес до “першого соціалістичного експерименту”, звертав увагу, головним чином, на успіхи й досягнення Країни Рад, прагнучи виділяти все те цінне в її досвіді, що згодом могло бути використане в незалежній Індії. Що ж стосується негативних сторін “радянського досвіду”, то він вважав їх “хворобою росту” і спочатку не сприймав усерйоз. При цьому не можна не враховувати й такого чинника, що зумовив дружнє ставлення Дж. Неру до Радянського Союзу, як його підтримка боротьби індійського народу за незалежність.

Висловлювання Дж. Неру у цей період і його практична діяльність як лідера лівого крила ІНК та індійського визвольного руху є свідченням симпатій, хоча й не беззастережних, до СРСР і зацікавленості в успіхах радянського народу. Так, Жовтневу революцію він назвав “однією з найбільших подій у світі з часу Французької революції” [Nehru 1949, 36]. Вона нібито “набагато вперед просунула людське суспільство і запалила яскраве полум’я, яке неможливо згасити... заклала фундамент тієї нової цивілізації, до якої може рухатися світ” [Неру 1955б, 24]. З великим захопленням і навіть любов’ю говорив Дж. Неру про теоретичну й практичну діяльність В.І. Леніна, називаючи його світлим розумом і генієм революції [Неру 1981, т. 3, 5]. “Мільйони людей дивляться на нього як на рятівника і найвеличнішу людину епохи”, – писав Дж. Неру [Неру 1955б, 308]. Про негативні

сторони революційної дійсності, які викликали в нього спротив, як і в інших конгресистських діячів, що були прихильниками ідей ненасильства, майбутній лідер вільної Індії вважав за краще промовчати.

Жовтнева революція та перетворення, що почалися услід за нею, які Дж. Неру вважав успішними, пробудили у нього інтерес до марксизму. Він почав із великим інтересом вивчати твори К. Маркса, Ф. Енгельса та В.І. Леніна, які, як і інша соціалістична література, справили на молодого Дж. Неру велике враження і значною мірою розкрили очі на багато явищ, що здавалися до цього загадковими й неясними. Дж. Неру так писав про цей етап у становленні свого світогляду: “Вивчення Маркса й Леніна справило величезний вплив на мою свідомість і допомогло мені побачити історію та сучасне життя у новому світлі. У довгому ланцюзі історичних подій і суспільного розвитку з’явився якийсь сенс, якась послідовність, а майбутнє вже не здавалося таким неясним. Практичні досягнення Радянського Союзу також справляли надзвичайно глибоке враження” [Неру 1955б, 24]. Симпатії Дж. Неру тепер уже були не на боці II Інтернаціоналу, а на боці Комінтерну, він почав доброзичливо ставитися до комунізму, але не став послідовником його доктрини, тому що він недостатньо розбирався у тонкощах комуністичного вчення, пізнавши у той час лише загальні його принципи [Неру 1955а, 182].

У 1927 р. Дж. Неру разом із батьком Мотілалом Неру та дочкою Індірою відвідав СРСР, про що повідомляла “Правда”, назвавши Дж. Неру вождем лівого крила ІНК [див.: Правда, 1927, 5 лист]. Сім’я Неру пробула у радянській країні всього чотири дні [див.: Мировоззрение... 1973, 197–211] і за такий невеликий проміжок часу не змогла ознайомитися зі всіма її проблемами, обмежившись в основному вивченням визначних пам’яток Москви. Проте Дж. Неру під враженням побаченого дійшов таких висновків: “У той час, коли решта світу задихалася в лещатах депресії і значною мірою поверталася назад, у радянській країні на наших очах створювався новий великий

світ. Втілюючи заповіді великого Леніна, Росія заглянула в майбутнє і думала тільки про те, що повинно бути, тоді як інші країни лежали придавлені мертвою рукою минулого і витрачали свої сили на те, щоб зберегти зайві реліквії минулої епохи. На мене, зокрема, справили сильне враження повідомлення про великі успіхи, досягнуті при радянській владі у відсталих районах Середньої Азії. Тому, кінець кінцем, був цілком на боці Росії; існування й приклад Радянського Союзу були світлим і відрадним явищем у темному та похмурому світі” [Неру 1955а, 383].

Повернувшись із СРСР, Дж. Неру розгорнув пропаганду досягнень радянських людей у різних сферах життя. У своїх виступах перед народом та в пресі він особливо підкреслював, яке велике враження справили на нього досягнення радянського народу в побудові нового життя, вирішенні національного питання [див.: Nehru 1965, Vol. 1, 138–140; 1972, Vol. 2, 381–451]. У 1929 р. в Індії була опублікована робота Дж. Неру “Радянська Росія”, в якій він описав свої враження від короткочасного перебування в СРСР [див.: Nehru 1949]. Навіть побіжне знайомство з нею показує, що автор багато в чому видавав бажане за дійсне, малюючи в рожевому світлі радянську дійсність і не помічаючи багатьох негативних явищ, на які вже давно звернули увагу на Заході. Особливого значення автор надавав соціально-економічним перетворенням, що проводилися в СРСР. “Якщо Росія зможе задовільно вирішити ці проблеми, то наша діяльність в Індії буде полегшена”, – підкреслював Неру [Nehru 1949, 3].

Відвідини СРСР вплинули й на формування світогляду Дж. Неру. “Мій світогляд, – згадував він, – став ширшим, і націоналізм у власному сенсі слова здався мені безумовно вузькою й недостатньою доктриною. Політична свобода, незалежність, без сумніву, мали істотно важливе значення, але це були тільки кроки у правильному напрямі; за відсутності соціальної свободи й соціалістичного ладу суспільства та держави ні країна, ні людська особа не могли вільно розвиватися” [Nehru 1955а, 185].

Тому після поїздки до Радянського Союзу Дж. Неру також розгорнув серед конгресистів та індійської громадськості пропаганду ідей незалежності та соціально-економічних перетворень. Він так описував свою діяльність у ті роки: “Я скрізь говорив про політичну незалежність і соціальну свободу, підкреслюючи, що досягнення першої з них стане кроком на шляху до здійснення другої. Я прагнув пропагувати ідеологію соціалізму, особливо серед працівників Конгресу та серед інтелігенції, бо ці люди, що склали кістяк національного руху, у більшості своїй перебували в полоні вкрай вузького націоналізму” [Неру 1955а, 202].

Ставши у кінці 1920-х років одним із лідерів лівого крила ІНК і визвольного руху, Дж. Неру розпочав боротьбу за радикалізацію політичного курсу Конгресу та його соціально-економічної програми. Уже на сесії у Мадрасі (грудень 1927 р.) він різко виступив проти тих, хто виявляв коливання та пасивність, уперто чіпляючись за гасло статусу домініону [детально див.: Nehru 1950, 145–151; 1972, Vol. 3, 3–8]. За наполяганням Дж. Неру ІНК ухвалив рішення про необхідність боротьби за повну незалежність [India’s Struggle... 1965, Vol. 2, 276–277]. У 1928 р. Дж. Неру та інші ліві лідери створили Лігу незалежності, яка прийняла програму боротьби за досягнення повної незалежності і побудову в Індії демократичного суспільства, вільного від експлуатації та гноблення [The Monitor, 1928, 7 November].

У 1929 р. Дж. Неру був обраний президентом (головою) ІНК на черговій його сесії у Лахорі. Він висунув програму [див.: Congress Presidential... 1934, 884–902], яка разом і з завоюванням незалежності передбачала проведення важливих соціально-економічних перетворень на користь найбільш вільних верств населення. Дж. Неру виклав конгресистам свій суспільний ідеал, що полягав у побудові в Індії вільного суспільства, без експлуатації мас і залежності від колонізаторів. При цьому він заявив: “Я є соціалістом-республіканцем і не вірю ні в королів, ні в імператорів, ні в

той громадський порядок, який породжує нинішніх промислових королів” [Congress Presidential... 1934, 894–895]. Уперше в історії ІНК його президент, настроений у прорадянському дусі, висловлював свої симпатії соціалізму і закликав конгресистів прийняти програму, що відповідала його тодішнім уявленням про соціальну справедливість. Сесія у Лахорі таку програму не прийняла, обмежившись рішенням про розгортання масової ненасильницької кампанії громадянської непокорності з метою завоювання незалежності [див.: The Manchester Post, 1929, 29 December].

Але на сесії у Карачі (1931 р.) ІНК на вимогу Дж. Неру та його прихильників прийняв “Резолюцію про основні права та економічну програму” [див.: Indian National Congress... 1954, 3–10]. У ній Конгрес після досягнення незалежності зобов’язувався покінчити з експлуатацією, надати народу широкі демократичні права, передусім загальне виборче право, ввести трудове законодавство, яке б забезпечувало мінімальний прожитковий рівень для робітників, надати індійським трудящим можливість організації для боротьби проти іноземної експлуатації. ІНК тут же висловився за передачу до рук держави ключових галузей промисловості, комунальних послуг, залізничного та інших видів транспорту, найважливіших природних багатств країни. У резолюції також указувалося на необхідність різкого зниження земельної ренти, зменшення заборгованості сільського населення та встановлення контролю над лихварями. Примітно, що Дж. Неру не збирався зупинитися на досягнутому, розцінивши резолюцію в Карачі лише як початок тривалої та впертої боротьби за зміну світогляду конгресистів [Неру 1955а, 287–288].

Насесії ІНКу Лакхнау (1936 р.) Дж. Неру заявив, що тільки соціалізм зможе вирішити всі проблеми Індії, покінчивши з убогістю, безробіттям, стагнацією та залежністю від Англії [див.: Nehru 1936]. Побудова соціалізму, вказував Неру, передбачає проведення революційних змін в існуючій соціально-економічній та політичній

структурі країни, ліквідацію приватної власності на землю і промислові підприємства, встановлення системи громадської праці, тобто створення нової цивілізації, докорінно відмінної від капіталістичної. “Перед нами був приклад Радянського Союзу, – згадував згодом Дж. Неру, – котрий за якихось два десятиліття, заповнених війнами і громадянською війною, незважаючи на, здавалося б, непереборні труднощі, досяг колосальних успіхів. Одних комунізм приваблював, інших ні, але всі були захоплені успіхами Радянського Союзу у галузях освіти, культури, охорони здоров’я і фізичного виховання, а також у галузі вирішення національної проблеми – дивовижними й грандіозними зусиллями, спрямованими на створення нового світу на уламках старого... Якщо інші можуть зробити це, то чому цього не можемо зробити ми? Ми вірили у свої здібності, у свій розум, у свою волю, наполегливість і терпіння, у здатність досягти поставленої мети” [Nehru 1955б, 402–403].

Проте після сесії у Лакхнау пропаганда “успіхів і досягнень” СРСР та ідей соціалізму вже не домінує у виступах Дж. Неру та в його політичній діяльності; досить швидко і загалом несподівано захоплення прикладом Радянського Союзу, що досяг “колосальних успіхів”, проходить. Більше того, все частіше говориться про невдалість соціалістичного експерименту в СРСР. Уявлення Дж. Неру про радянську країну істотно змінюються. Таким чином, сесією у Лакхнау завершується перший етап його захоплення “радянською моделлю соціалізму” та ідеями соціалізму взагалі. Чим були викликані такі різкі зміни в його світогляді? Чому так швидко зникли гасла соціалізму в його виступах? Дослідники, що займалися аналізом життя, діяльності та світогляду Дж. Неру, не дали переконливої відповіді на ці питання, обмежившись в основному тезою про його небажання ускладнювати становище у Конгресі та тим, що на перший план висувалися нові проблеми [див., наприклад: Мартышин 1981, 66]. Сам Дж. Неру вважав за краще не порушувати цієї теми. На наш

погляд, зміна ставлення Дж. Неру до СРСР та ідей соціалізму в значній мірі пояснюється тим, що у другій половині 30-х років індійській громадськості стали відомі такі негативні явища в СРСР, як відсутність демократії та політичних свобод, всевладдя вищої партійної бюрократії, жахи колективізації, голод 1932–1933 рр., терор НКВС, масові репресії 1936–1938 рр. та інші реалії радянського життя 1920–30-х років. Знав Дж. Неру і про пакт Ріббентропа – Молотова, який його шокував і викликав розчарування зовнішньою політикою Радянського Союзу.

У результаті з другої половини 1930-х років почався другий етап еволюції поглядів Дж. Неру на СРСР і “радянську модель соціалізму”, що тривав до самої його смерті в 1964 р. Він характерний значно критичнішим ставленням Дж. Неру до внутрішньої та зовнішньої політики СРСР – захоплення досвідом будівництва соціалізму у Країні Рад змінилося критикою, причому інколи досить різкою. Не можна не звернути увагу й на такий факт: подібних висловлювань було дуже мало, що не дає можливості судити безумовно й чітко про відмінності між поглядами Дж. Неру 1920-х – першої половини 1930-х і подальших років щодо найважливіших питань радянської дійсності довоєнного періоду. Пояснюється це не тільки небажанням Дж. Неру зайвий раз визнавати власні помилки, а й міркуваннями політичної доцільності, особливо в період його перебування при владі (1946–1964 рр.). Але навіть ці нечисленні висловлювання дають змогу розділити другий етап на три періоди. Перший період, що почався у 1937 р. і закінчився в 1946 р., коли Дж. Неру фактично очолив тимчасовий уряд Індії, характерний значним послабленням інтересу до СРСР та ідей соціалізму, що знайшло своє відображення в його творах і висловлюваннях, із яких виходить, що Дж. Неру більше не вважав за необхідне викладати свою точку зору, а визнавав за краще мовчати. Другий період (1946–1955 рр.) примітний тим, що Дж. Неру взагалі виключив слово “соціалізм” зі свого політично-

го словника і у статті “Основний підхід” піддав критиці радянський тоталітарний режим, повністю відмовившись від оцінок кінця 1920-х – початку 1930-х років. Третій період (1955–1964 рр.) примітний тим, що Дж. Неру, повністю відмовившись від “радянської моделі соціалізму”, зважаючи на її неспроможність, зробив спробу розробити власну концепцію “суспільства соціалістичного зразка”.

Аналіз виступів і робіт Дж. Неру передвоєнного й особливо періоду 1940–50-х років дає змогу зробити висновок про те, що Дж. Неру відчував глибоке розчарування результатами “експериментів у Росії”, а також в інших країнах так званого реального соціалізму. Тепер він уже не знаходив ніяких виправдань і пояснень терору, масовим репресіям та іншим негативним явищам, що спостерігалися під час т.зв. соціалістичних перетворень в СРСР, оскільки величезні людські жертви, спричинені цими перетвореннями, фактично виявилися марними. В оцінці майже всіх значних подій та явищ в СРСР, починаючи із Жовтневої революції, були внесені істотні корективи. У них стали домінувати негативні моменти, на що одним із перших з-поміж радянських дослідників звернув увагу О.В. Мартишин [див.: Мартышин 1981, 112–113]. Дж. Неру повністю відмовився від одностороннього висвітлення процесів, що відбувалися в СРСР, коли увага акцентувалася майже виключно на успіхах і досягненнях, що зовсім не сприяло правильному розумінню індійською громадськістю радянського минулого і сьогодення.

Зберігши в цілому дружнє ставлення до СРСР і радянського народу, що насправді добився значних досягнень у багатьох галузях життя, Дж. Неру, проте, дійшов висновку, що в радянській країні встановлена комуністична диктатура і створено авторитарний уряд, який за допомогою насильства пригнічує свободу особи, не прагне до позитивних змін у суспільному устрої і проведення демократичних перетворень. Отже, комунізм на практиці зазнав невдачі через свою негнучкість та ігнорування найважливіших потреб людини. На думку Дж. Неру,

радянське керівництво пристосувало марксизм до своїх потреб, а його тлумачення марксизму дуже далеке від справжнього К. Маркса. До того ж у другій половині ХХ ст. комуністична теорія явно застаріла, бо розроблялася у ХІХ ст. Та й роботи К. Маркса писалися з урахуванням умов Західної Європи, а не слаборозвинених країн на кшталт Індії [див.: Nehru 1967–1968, V. 2, 47; V. 3, 327, 332, 394; V. 4, 116–117, 376]. Тому для Індії Дж. Неру спробував знайти інший шлях розвитку, відмінний від дикого капіталізму старого типу та “радянської моделі соціалізму”, що повністю дискредитувала себе, якийсь середній шлях, котрий враховував би специфіку умов, у яких жив індійський народ. Уже в кінці 1940-х – на початку 1950-х років він висунув ідею “середнього шляху” для Індії, яка до середини 1950-х років трансформувалася в концепцію “суспільства соціалістичного зразка” і знайшла своє офіційне відображення в різних матеріалах ІНК 1955–1964 рр. Так, сесія Конгресу в Аваді (1955 р.) заявила про намір цієї партії будувати “суспільство соціалістичного зразка”, а після неї в Конституцію (програму й статут) ІНК було внесене положення про побудову в Індії “соціалістичної кооперативної держави” [див.: Constitution... 1957, 1]. У 1963 р. на засіданні Всеіндійського комітету Конгресу в Джайпурі говорилося про “демократичний соціалізм”. У 1964 р. на сесії ІНК у Бхубанешварі модифікована ідея “суспільства соціалістичного зразка” знайшла своє відображення в резолюції про демократичний соціалізм [див.: Congress Bulletin 1964, № 1–2, 168–176].

До побудови якого суспільства прагнули Дж. Неру та ІНК, що прийняв таку важливу резолюцію? Ось найголовніші його риси: це яскраво виявлена політична демократія з парламентським режимом, загальним виборчим правом та іншими демократичними атрибутами, властивими кращим зразкам західної парламентської демократії, наголос виключно на мирних і демократичних засобах здійснення перетворень, відсутність будь-якої дискримінації каст і класів, надання кожній люди-

ні рівних можливостей для повноцінного розвитку та праці у відповідності до своїх здібностей, змішана економіка із впливовим і сильним державним сектором, але зі збереженням приватного підприємництва, наукове планування, яке б давало можливість при відмові від суцільної націоналізації забезпечити більш високий рівень виробництва, збільшення національного прибутку та його справедливий розподіл, раціональне державне регулювання економіки, спрямоване на забезпечення постійного економічного зростання та неухильного підвищення рівня життя населення. Таке суспільство Дж. Неру називав ще й “державою благополуччя” і відводив для його побудови 3–4 п’ятирічки. При цьому Дж. Неру не ототожнював повністю поняття “суспільство соціалістичного зразка” і “державою благополуччя”, наголошуючи, що побудова соціалізму неминуче призведе до створення “держави благополуччя”, але “державою благополуччя” можлива і при капіталізмі на певному етапі його розвитку [див.: Nehru 1967–1968, V. 3, 16–17, 52–53, 85, 91, 359; V. 4, 70, 120, 129–130; V. 5, 56, 81, 95, 129–130]. Проте внаслідок цілого комплексу об’єктивних і суб’єктивних причин плани Дж. Неру побудувати на індійській землі суспільство, “де можливості були б рівні для всіх, де різниця між людьми була б незначною і де громадське життя ґрунтувалося б на співробітництві”, виявилися нездійсненними. Це стало недосяжним ідеалом не тільки для Індії, а й для всього людства.

Таким чином, еволюція поглядів Дж. Неру на СРСР і “радянську модель соціалізму”, як і еволюція його світогляду взагалі, – це складне, неоднозначне та суперечливе явище, обумовлене особливостями його особи та ролі в громадсько-політичному житті Індії. Звернувшись у молодості до соціалізму, що багато в чому визначило розвиток його політичних поглядів надалі, Дж. Неру пройшов складний шлях від надмірної ідеалізації більшовицького варіанта соціалізму, характерного великими випробуваннями та потрясіннями для суспільства, до глибокого розуміння

його справжньої суті як однієї з форм тоталітаризму і розробки концепції “суспільства соціалістичного зразка”, принципово відмінної від реального втілення соціалістичного ідеалу в СРСР та інших лівих тоталітарних державах. Її реалізація відкри-

вала перед Індією перспективу створення “держави благополуччя”, що могло втілитися в життя давню мрію людства про ідеальну організацію суспільства, де б панували ідеї розуму та загальної справедливості.

ЛІТЕРАТУРА

- Вафа А.Х. Исторические воззрения Джавахарлала Неру.* Канд. диссерт. Москва, 1975.
Вафа А.Х., Литман А.Д. Философские взгляды Джавахарлала Неру. Москва, 1987.
Володин А.Г., Шаститко П.М. “Пусть не обманет надежда!..” Жизнь и борьба Джавахарлала Неру. Москва, 1990.
Горев А.В., Зимянин В.М. Неру. Москва, 1988.
Джавахарлал Неру... Джавахарлал Неру: Воспоминания, исследования. Москва, 1989.
Ленько О.В. Суспільно-політичні погляди Джавахарлала Неру та становлення індійської державності (1947–1964 рр.). Канд. дисерт. Харків, 2001.
Литман А.Д. Современная индийская философия. Москва, 1985.
Мартышин О.В. Политические взгляды Джавахарлала Неру. Москва, 1981.
Мировоззрение... Мировоззрение Джавахарлала Неру. Москва, 1973.
Неру Дж. Автобиография. Москва, 1955а.
Неру Дж. Открытие Индии. Москва, 1955б.
Неру Дж. Взгляд на всемирную историю: В 3-х т. Москва, 1981.
Правда. 1927.
Чувпило О.О. Філософські погляди видатних лідерів індійського національно-визвольного руху // Збірник наукових праць. Серія “Історія та географія”. Вип. 28. Харків, 2007а.
Чувпило О.О. Філософські погляди Дж. Неру // XI Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. Київ, 2007б.
A Study... A Study of Nehru. Bombay, 1960.
Bakshi S.R. Nehru and Congress. New Delhi, 1985.
Brecher M. Nehru: A Political Biography. London – New York, 1959.
Brown J.M. Nehru: A Political Life. London, 2003.
Congress Bulletin. 1964.
Congress Presidential... Congress Presidential Addresses from Silver to the Golden Jubilee. Madras, 1934.
Constitution... Constitution of the Indian National Congress. New Delhi, 1957.
Das M.N. The Political Philosophy of Jawaharlal Nehru. London, 1961.
Edwardes G. Nehru. A Political Biography. London, 1971.
Frank M. Jawaharlal Nehru. A Biography. Bombay, 1956.
Gopal S. Jawaharlal Nehru: A Biography: In 3 Vs. Cambridge, 1976–1984 (рос. переклад у 1989–1990 рр.).
Indian National Congress... Indian National Congress. Resolutions on Economic Policy and Programme, 1924–1954. New Delhi, 1954.
India's Struggle... India's Struggle for Freedom. Select Documents and Sources. Vol. 2. Delhi, 1965.
Karunakaran K.P. The Phenomenon of Nehru. New Delhi, 1979.
Lamb B.P. The Nehrus of India. New York, 1967.

- Malaviya H.D. Nehru's Concept of Socialism.* New Delhi, 1964.
Moraes F. Jawaharlal Nehru: A Biography. Bombay, 1956.
Mukerjee H. The Gentle Colossus. A Study of Jawaharlal Nehru. Calcutta, 1964.
Nanda B.R. The Nehrus. Motilal and Jawaharlal. London, 1962.
Nehru J. Presidential Addresses, Forty-ninth Congress. Lucknow, April, 1936.
Lucknow, 1936.
Nehru J. Soviet Russia (First published in 1929). Bombay, 1949.
Nehru J. Before and After Independence. New Delhi, 1950.
Nehru J. J. Nehru on Socialism. Selected Speeches and Writings. New Delhi, 1954.
Nehru J. Congressmen's Primer for Socialism: A Compilation. New Delhi, 1964.
Nehru J. The First Sixty Years: In 2 Vs. New York, 1965.
Nehru J. Jawaharlal Nehru's Speeches: In 5 Vs. Delhi, 1967–1968.
Nehru J. Selected Works: In 15 Vs. New Delhi, 1972–1982.
Pradhan B. The Socialist Thought of Jawaharlal Nehru. Gurgaon, 1974.
Seton M. Panditji. A Portrait of Jawaharlal Nehru. New York, 1967.
Sharma J.S. Jawaharlal Nehru: A Descriptive Bibliography. Delhi, 1955.
Singh V. Nehru on Socialism. Delhi, 1977.
The Manchester Post. 1929.
The Monitor. 1928.
Zachariah B. Nehru. London, 2004.